Науково-дослідний інститут українознавства МОН України

АНТРОПОЛОГІЯ ПРОСТОРУ

Збірник наукових праць та матеріалів у 4 томах

Том 1

КУЛЬТУРНИЙ ЛАНДШАФТ КИЄВА ТА ОКОЛИЦЬ

За науковою редакцією доктора історичних наук,
професора Марини Гримич

ДУЛІБИ
видавництво

Київ-2017

РОЗДІЛ III

ОКОЛИЦІ КИЄВА

Віталій КОЗЮБА,
Дмитро ВОРТМАН

ОКОЛИЦІ КИЄВА НАПРИКІНЦІ XVIII СТОЛІТТЯ: СПРОБА КАРТОГРАФІЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ

Картографічні реконструкції території Великого Києва[1] ранньомодерного періоду як науковий продукт, що супроводжував києвознавчі студії, добре відомі дослідникам. Серед них найбільш популярним залишається план-реконструкція Києва у період з 1700 по 1800 роки, укладений Миколою Закревським ще в середині XIX ст., в якому показано місто з його передмістями від Плоского і Лук'янівки до Звіринця (з півночі на південь) між Дніпром та Либіддю. Дослідник показав райони забудови, лінії укріплень, головні шляхи, рельєф[2].

Останнім часом один із авторів опублікував кілька планів території Києва середини XVIII ст.[3], застосувавши інший підхід у використанні картографічних джерел: паралельно з публікацією історичних карт здійснено або їх кольорове відтворення, або взагалі перенесення інформації з них на сучасну топооснову. Цей прийом не тільки дозволяє виправити викривлення на старих картах, але й зчитати усю інформацію з джерела і показати

[1] Під Великим Києвом ми розуміємо територію, окреслену сучасною адміністративною межею міста.

[2] *Закревский Н.* Описание Киева. Приложение. — М., 1868.

[3] *Вортман Д.Я.* Північно-західні околиці Києва середини XVIII ст. на картах монастирських володінь // Вісн. геодезії та картографії. – 2015. – № 4 (97). – С. 38–43; *Вортман Д.Я., Нікітіна В.І.* Маловідомий план околиць Києва 1753 року // Вісн. геодезії та картографії. – 2008. – № 1. – С. 37–40.

© *Козюба Віталій, Вортман Дмитро*

розташування природних об'єктів, урочищ, заселених місць на тлі сучасного плану міста, що поліпшує сприйняття інформації з карти.

При створенні карти-реконструкції Києва кінця XVIII ст. ми спиралися на план Києва 1799 р., який зберігається в Державному архіві Києва[4], а також на низку інших планів другої половини XVIII – початку XIX ст. За топооснову реконструкції взято радянські топографічні карти (М 1:25000) 1930-х років[5]. Комплексний підхід дав змогу поєднати у карті рельєф, гідромережу, зони забудови, приміські села і хутори, комунікації, виділити площі, зайняті лісом або залучені до сільгоспвиробництва (рілля, городи, сіножаті, пасовиська), вказати елементи економічної інфраструктури (млини, цегельні, пасіки, шинки).

Серед найскладніших питань, з якими довелося зіткнутися під час роботи, – відтворення заплави Дніпра станом на рубіж XVIII–XIX ст., із головним руслом, найбільшими протоками і стариками, заплавними озерами. Використані нами карти надали лише часткову інформацію, яку довелося виправляти і доповнювати самостійно. Серед найбільших відмінностей, порівняно з XX ст., течії Дніпра слід вказати на два великих острови у північно-східній частині Оболоні (серед них відомий з київської топонімії XIX – початку XX ст. острів Чичин). У той час не існувало й південно-західної частини острова Муромець, а його берег проходив приблизно по лінії сучасної протоки Бобровні. По-іншому виглядала й правобережна заплавна частина Дніпра на відрізку від гирла Либеді до Китаївської пустині: майже попід берегом проходила протока, яка утворювала чотири острови (більш пізні назви двох із них – Галерний та Покал). Навпроти – уздовж лівого берега паралельно руслу Дніпра – проходила довжелезна (майже 7 км) стариця, яка на плані 1799 р. названа Річищем. Вона починалась майже навпроти Микільської Слобідки і була продовженням одного з пересохлих рукавів Дніпра, від якого залишилось озеро Василівське. Верхню частину Річища огинала дорога, яка йшла заплавними пісками від Красного Трактиру – місця з'єднання шляхів з Борисполя і Броварів – до Неводницької переправи. На березі описаної протоки лежало село Осокорки. Протока існувала у видозміненому вигляді і в середині XVIII ст. (карта 1750 р., назва – річка Єрик), і в першій половині XIX ст. (карти 1816 р., 1846 р.), а її середня і нижня частини – і в другій половині XIX ст.

У межах Великого Києва на Лівобережжі в той час розташовувалось 8 сіл і слобідок, відомих із попередніх часів. На правому березі слід відзначити добре заселений шлях на Вишгород, уздовж якого існували села Плоське, що простягалося від міських укріплень до Кирилівського монастиря, за Сирцем – Куренівка і Пріорка, які вже на той час зрослися. На правому березі Либеді розташовувалась слобідка Верхньолибідська (пізніше – Деміївка), на лівому – Нижньолибідська (початок сучасної вулиці Михайла Бойчука).

В околицях Києва у XVIII ст. знаходилось кілька заміських монастирських дворів, які виконували певні економічні (садівництво, городництво, тваринництво) та рекреаційні функції. Серед останніх – митрополичий

[4] Державний архів м. Києва, ф. 1, оп. 1, спр. 68.

[5] http://igrek.amzp.pl/maplist.php?cat=USSR025EURNE&listtype=standard&listsort=sortoption1

двір на Шулявці, який з'явився ще в першій половині XVIII ст.[6]. Києво-Печерській лаврі належали двори Самбурки (відомий ще з XVI ст.), Затон та Печерський (Печерний). Останні ж два розташовувались поруч, у верхів'ї Неводницької балки: Печерський – на місці Київського військового ліцею ім. Івана Богуна, Затон –північніше (бульв. Лесі Українки, 21, 21-а, 21-б). Ми звертаємо на це увагу, оскільки на згаданому нами плані-реконструкції Києва 1700–1800 рр. М. Закревського другий показаний на місці першого. Щойно було опубліковано плани цих заміських дворів 1788 р.[7].

Також навколо Києва в кінці XVIII ст. існувало щонайменше два десятки хуторів, які розташовувались переважно біля млинів на малих річках і називалися іменами своїх власників. Не всі з них, відомі за писемними джерелами, на сьогодні точно локалізовані. Існування деяких підтверджено археологічними матеріалами; зокрема, у 2014 р. один із авторів виявив місце розташування хутора, який належав генерал-майору Василю Нейбушу – обер-коменданту Києва у 1730-х роках. Хутір проіснував до рубежу XVIII–XIX ст. і згадується в описах Малоросійської губернії[8]. Він залишив слід у київській топоніміці – протока та урочище Небишівка на плані Дніпра 1914 р. Його позначено й на відомому плані київських островів Сноєвського початку XIX ст.[9]. Один з хуторів – Паньківщина, який у XVIII ст. належав Софійському монастирю, стояв на правому березі р. Либідь (район сучасного електровозного депо нижче вулиці Дружньої), а на початку XIX ст. займав ще й частину Кучминого Яру, що виходив до долини Либеді (вулиця Кудряшова). Згодом ця місцевість почала називатись Солом'янкою. Поселення навпроти, на лівому березі Либеді («деревня Паньковщина» на плані Києва 1842 р.), з'явилось тільки у XIX ст. (присутнє на плані міста 1812 р., але відсутнє на плані Києва 1816 р.). Вперше у картографічних матеріалах цей хутір, як і згаданий раніше митрополичий двір на Шулявці, представлений на карті Дебоскета 1753 р.[10].

Якщо спрощено підходити до землекористування території Великого Києва наприкінці XVIII ст., то можна виділити три головні природно-господарські зони. Першою з них є заплавні луки долини Дніпра, ширина яких коливалась від 1,5 км (навпроти Микільської Слобідки) до 13–14 км (Пирогів–Бортничі на півдні та Пріорка–Виґурівщина на півночі). Тут розташовувались численні сіножаті і пасовиська, в тому числі й Оболонь, яка виконувала ці функції ще з княжих часів. Переважно із заплавними землями було пов'язане сільське господарство й лівобережних сіл навпроти Києва. Не дивно, що збереглося багато документів XVI–XVIII ст., в яких відображено

[6] *Абрамова І.В., Нетудихаткін І.А.* «Загородные дома» київських митрополитів у 1786 р. – середині XIX ст. // Праці Центру пам'яткознавства. – К., 2016. – Вип. 26. – С. 73–82.

[7] Київ та Києво-Печерська Лавра у планах XVIII–XIX століть у зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника: Каталог / Авт.-упор. Н. Ченакал, Н. Батенко. – К., 2016. – С. 127, кат. № 97.

[8] *Козюба В.К.* Розвідки на території Києва // Археологічні дослідження в Україні 2014. – К., 2015. – С. 74; Описи Ліобережної України кінця XVII – початку XIX ст. / Упор., передм. Т.Б. Ананьєвої. – К., 1997. – С. 133.

[9] *Маштаков П.Л.* План левого берега Днепра от устья реки Десны до устья реки Черторыи, составленный землемером Сноевским // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – СПб., 1912. – Том XVII. – Кн. 3. – С. 357–375.

[10] *Вортман Д.Я., Нікітіна В.І.* Маловідомий план околиць Києва 1753 року. – С. 37–40.

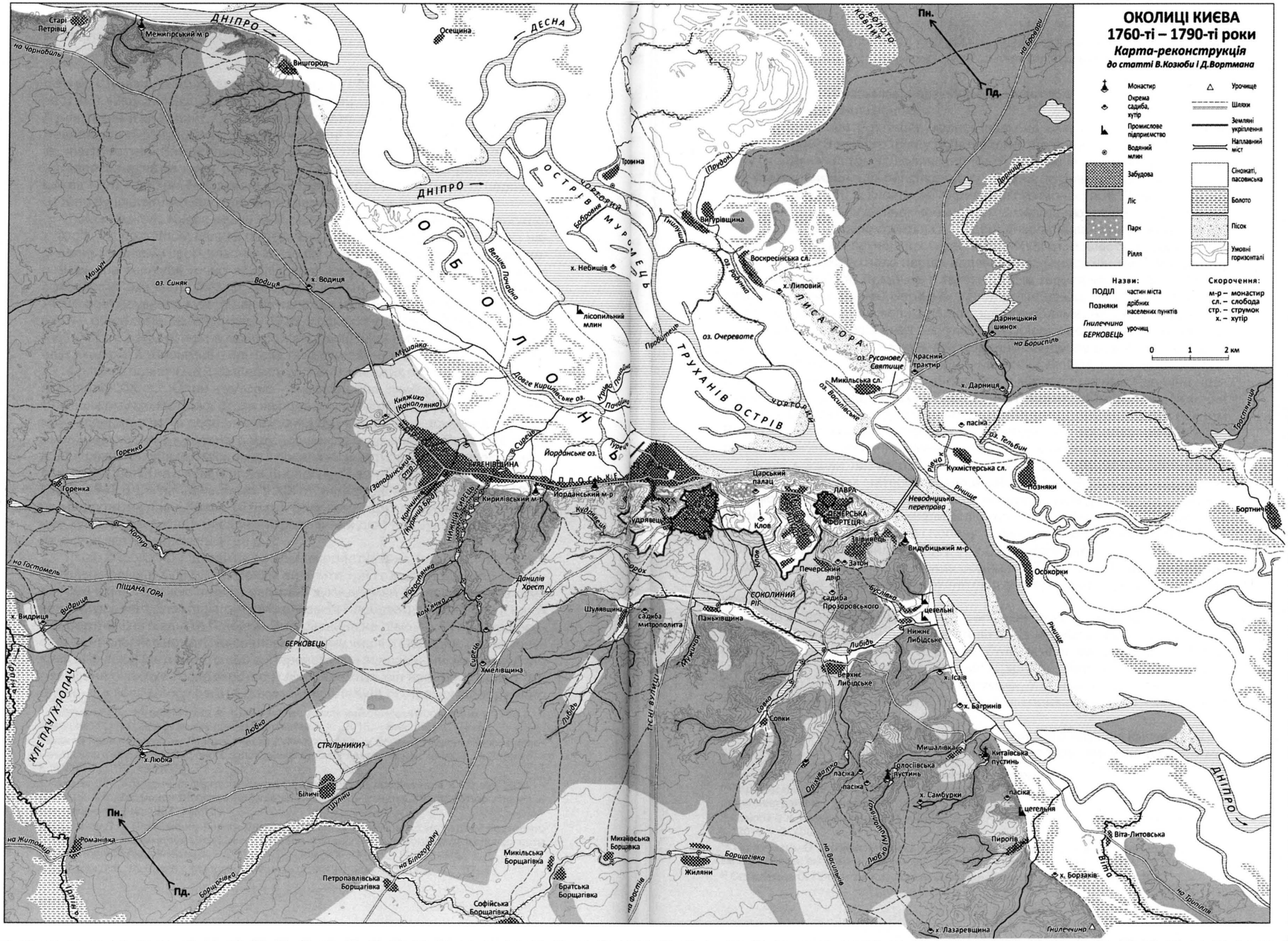
ОКОЛИЦІ КИЄВА
1760-ті – 1790-ті роки
Карта-реконструкція
до статті В.Козюби і Д.Вортмана
Монастир
Окрема садиба, хутір
Промислове підприємство
Водяний млин
Забудова
Ліс
Парк
Рілля
Урочище
Шляхи
Земляні укріплення
Наплавний міст
Сіножаті, пасовиська
Болото
Пісок
Умовні горизонталі
Назви:
ПОДІЛ частин міста
Позняки дрібних населених пунктів
Гнилеччина
БЕРКОВЕЦЬ урочищ
Скорочення:
м-р – монастир
сл. – слобода
стр. – струмок
х. – хутір
0 1 2 км
Пн.
Пд.
ДНІПРО
ДЕСНА
ОБОЛОНЬ
ОСТРІВ МУРОМЕЦЬ
ТРУХАНІВ ОСТРІВ
ЛИСА ГОРА
ЛАВРА
ПЕЧЕРСЬКА ФОРТЕЦЯ
СОКОЛИНИЙ РІГ
ПІЩАНА ГОРА
БЕРКОВЕЦЬ
КЛЕПАЧ/ХЛОПАЧ
СТРІЛЬНИКИ?
Старі Петрівці
Межигірський м-р
Вишгород
Осещина
Троїна
Вигурівщина
Воскресінська сл.
х. Липовий
х. Небишів
лісопильний млин
оз. Очеревате
оз. Русанове/Святище
Микільська сл.
Красний трактир
Дарницький шинок
х. Дарниця
пасіка
оз. Тельбин
Кухмістерська сл.
Позняки
Бортничі
Осокорки
Видубицький м-р
Неводницька переправа
Царський палац
Клов
Звіринець
Затон
Печерський двір
садиба Прозоровського
цегельні
Нижнє Либідське
Верхнє Либідське
х. Ісаїв
х. Багринів
Мишалівка
Китаївська пустинь
Голосіївська пустинь
х. Самбурки
цегельня
Пирогів
Віта-Литовська
х. Борзаків
х. Лазаревщина
Гнилеччина
Йорданське оз.
Кирилівський м-р
Йорданський м-р
Куделівець
Данилів Хрест
Шулявщина
садиба митрополита
Паньківщина
Хмелівщина
Біличі
Романівка
Петропавлівська Борщагівка
Софійська Борщагівка
Братська Борщагівка
Микільська Борщагівка
Михайлівська Борщівка
Жиляни
Борщагівка
х. Любка
х. Видриця
х. Водиця
оз. Синяк
Мощун
Водиця
Мишанка
Княжика (Конопляника)
Горенка
Копир
Рогозівка
Конґанка
Сирець
Любка
Шулка
Лібідь
Сопка
Орлиця
Тесні вулиці
Мужичок
Сирець
Нижній Сирець
Кудрявець
Клов
Ірпінь
Тростянець
Вітка
Гостомель
Житомир
Ірпінь
Білогородка
Васильків
Трипілля
Броварі
Бобровня
Гнилушка
Провідець
Довге Кирилівське оз.
Велика Понадіна
Курва Гребля
Понадіна
Сирець
Турбіч
Рівчак
Річище
Ірпінь
Тростянець
Болото Кавпин
Старий Київ
Подільський
Печерський
Солом'янський
Шевченківський
Голосіївський
Дарницький
Оболонський
Деснянський
Дніпровський
Святошинський
Ірпінський
Бучанський
Бориспільський
Броварський
Вишгородський
Обухівський
Васильківський
Фастівський
Макарівський
Бородянський
Києво-Святошинський

боротьбу землевласників, насамперед монастирів, за володіння цією величезною ресурсною зоною.

Городи й ниви розташовувались навколо самого міста та поселень його околиць. З нашого плану добре видно, що вони займали більшу частину площі між містом та долиною Либеді. Винятком є великий лісовий масив уздовж Сирця, що пояснюється належністю більшої його частини до колишніх (до 1786 р.) володінь Кирилівського монастиря. Взагалі, приналежність земельних ділянок конкретному господарю, разом з особливостями рельєфу і якістю ґрунтів, безпосередньо впливали на режим і спосіб використання цих земельних угідь. У XVII–XVIII ст. повністю освоєною під поселення і городи стала перша надзаплавна тераса на північ від Подолу (Плоске, Куренівка, Пріорка), а також подібні тераси уздовж Либеді (Шулявщина, Паньківщина, Верхньо- і Нижньолибідська Слободки). Звертаємо увагу на дві дуже великі площі, зайняті полями, на захід і південний захід від Києва. Перша з них тягнулася від Пріорки до урочища Берковець і далі до Стрільників. Вона займала моренно-зандрову слаборозчленовану рівнину між верхів'ями річок Сирця, Котурки і Любки, і, що цікаво, її північна і західна межі повністю збігаються з межею похованої долини пра-Ірпіня. Друга ділянка, у верхів'ї Борщагівки (Нивки), займала продовження згаданої моренно-зандрової слаборозчленованої рівнини з так званим Петровським лесовим[11] островом, на території якого розташовані Микільська Борщагівка, Жуляни, Теремки, Національний експоцентр[12].

Лісові масиви навколо Києва були не тільки джерелом постачання дров та будівельних матеріалів, але й забезпечували паливом та сировиною місцеві виробництва, наприклад, паперовий завод на Которі. Також у приміських лісах розташовувались лісохімічні виробництва, зокрема, для видобутку деревного вугілля і попелу. Залишки такого виробництва (буду XVII–XVIII ст.) було знайдено 2012 р. у Пуща-Водицькому лісі[13]. Там само, за планом державного лісу «Пуща Водиця» І. Таїрова 1900 р., лежало болото Гутницьке, що опосередковано свідчить про розташування в цій місцевості гути.

Якщо в середині XVIII ст. на території навколо Києва функціонувало до 30 млинів[14], то у другій половині століття ця кількість перевищила чотири десятки. Вони стояли на 16 річках і були як наплавні (на Чорториї), так і стаціонарні, розташовані на більших (Дарниця, Либідь, Сирець, Котор, Борщагівка) або менших річках та струмках. У цей же період у Києві існувало щонайменше 10 цегелень, 6 з яких були приватними, а 4 – монастирськими[15].

Аналіз доріг і шляхів довкола Києва, позначених на плані Києва 1799 р., засвідчує, що головні магістралі, відомі й за писемними джерелами

[11] Від «лес» – гірська порода: https://uk.wikipedia.org/wiki/Лес

[12] *Барщевский Н. Е., Купраш Р. П., Швыдкий Ю. Н.* Геоморфология и рельефообразующие отложения района г. Киева. – К., 1989. – С. 44, 45.

[13] *Козюба В.К.* Розвідки теренів Великого Києва // Археологічні дослідження в Україні 2012. – К., 2013. – С. 400.

[14] *Стрішенець О.* Промисли Києва та навколишньої місцевості в XVI–XVIII ст. // Наукові записки. Серія: економіка, філософія, соціологія. – Тернопіль, 1999. – Вип. 3. – С. 98.

[15] *Стрішенець О.* Промисли Києва та навколишньої місцевості в XVI–XVIII ст. – С. 97.

XVI–XVIII ст., сформувались ще у князівський час і функціонували багато століть. Серед них дороги з Києва на північ (на Вишгород), на захід (на Білогородку), на південний захід (на Васильків), на південь (на Трипілля), на південний схід (на Бориспіль) та на схід (на Бровари). На кожному з цих шляхів стояли шинки, серед найвідоміших з яких – лівобережні Дарницький та «Красный трактир».

Запропонований нами план-реконструкція Києва та його околиць кінця XVIII ст. є першою подібною спробою. Зважаючи на це, а також на певну суперечність синхронних картографічних матеріалів, розпорошеність джерел і відсутність узагальнюючих публікацій з історичної географії цієї місцевості у зазначений період, план, ймовірно, при подальшій роботі наукової спільноти буде уточнений і доповнений. Публікації нових джерел, і в першу чергу – різноманітних картографічних матеріалів, значно допоможуть у цьому дослідженні.